

6 Skládání relací a funkcí

Vraťme se nyní k látce Lekce 3. Z jejího pokročilého obsahu jsme doposud velmi detailně probírali relace a jejich jednotlivé vlastnosti. Nyní se podívejme, jak lze relace mezi sebou „skládat“, což je například základní technika práce s relačními databázemi.

datum	let	letadlo
5.11.	OK535	ČSA
5.11.	AF2378	ČSA
5.11.	DL5457	ČSA
6.11.	OK535	AirFrance
6.11.	AF2378	AirFrance

 \circ

pasažér	datum	let
Petr	5.11.	OK535
Pavel	6.11.	OK535
Jan	5.11.	AF2378
Josef	5.11.	DL5457
Alena	6.11.	AF2378

 $=$

pasažér	letadlo
Petr	ČSA
Josef	ČSA
...	...

 \square

Je však i jiné místo, kde jste se jistě se skládáním relací setkali – jedná se o skládání funkcí. Jak například spočítáte na kalkulačce výsledek složitějšího vzorce? \square

Stručný přehled lekce

- * Přehled základních vlastností funkcí.
- * Inverzní relace a skládání (binárních) relací, příklady.
- * Skládání funkcí (coby relací), speciálně aplikováno na permutace.
- * Induktivní definice množin a funkcí.

Zopakování relací a funkcí

- *Relace* mezi množinami A_1, \dots, A_k , pro $k \in \mathbb{N}$, je **libovolná** podmnožina kartézského součinu

$$R \subseteq A_1 \times \dots \times A_k.$$

Pokud $A_1 = \dots = A_k = A$, hovoříme o *k-ární relaci R na A*. □

- (*Totální*) *funkce* z množiny A do množiny B je relace f mezi A a B taková, že pro každé $x \in A$ existuje **právě jedno** $y \in B$ takové, že $(x, y) \in f$. □
 - * Množina A se nazývá *definiční obor* a množina B *obor hodnot* funkce f . Funkcím se také říká *zobrazení*.
 - * Místo $(x, y) \in f$ píšeme obvykle $f(x) = y$. Zápís

$$f : A \rightarrow B$$

říká, že f je funkce s def. oborem A a oborem hodnot B . □

- Pokud naší definici funkce upravíme tak, že požadujeme pro každé $x \in A$ **nejvýše jedno** $y \in B$ takové, že $(x, y) \in f$, obdržíme definici *parciální funkce* z A do B .

6.1 Vlastnosti funkcí

Definice: Funkce $f : A \rightarrow B$ je

- **injektivní** (nebo také **prostá**) právě když pro každé $x, y \in A$, $x \neq y$ platí, že $f(x) \neq f(y)$; \square
- **surjektivní** (nebo také „na“) právě když pro každé $y \in B$ existuje $x \in A$ takové, že $f(x) = y$; \square
- **bijektivní** (vzáj. **jednoznačná**) právě když je injektivní a souč. surjektivní. \square

Ukázky vlastností funkcí.

- Funkce *plus* : $\mathbb{N} \times \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{N}$ je surjektivní, ale není prostá. \square
- Funkce $g : \mathbb{Z} \rightarrow \mathbb{N}$ daná předpisem

$$g(x) = \begin{cases} -2x - 1 & \text{jestliže } x < 0, \\ 2x & \text{jinak} \end{cases}$$

je bijektivní. \square

- Funkce $\emptyset : \emptyset \rightarrow \emptyset$ je bijektivní. \square
- Funkce $\emptyset : \emptyset \rightarrow \{a, b\}$ je injektivní, ale není surjektivní.

6.2 Inverzní relace a skládání relací

Definice: Necht' $R \subseteq A \times B$ je **binární** relace mezi A a B . **Inverzní relace k relaci R** se značí R^{-1} a je definována takto:

$$R^{-1} = \{(b, a) \mid (a, b) \in R\}$$

(R^{-1} je tedy relace **mezi B a A** .) \square

Příklady inverzí pro relace–funkce.

- Inverzí **bijektivní** funkce $f(x) = x + 1$ na \mathbb{Z} je funkce $f^{-1}(x) = x - 1$. \square
- Inverzí **prosté** funkce $f(x) = e^x$ na \mathbb{R} je **parciální** funkce $f^{-1}(x) = \ln x$. \square
- Funkce $g(x) = x \bmod 3$ **není prostá** na \mathbb{N} , a proto její inverzí je „jen“ relace $g^{-1} = \{(a, b) \mid a = b \bmod 3\}$.
Konkrétně $g^{-1} = \{(0, 0), (0, 3), (0, 6), \dots, (1, 1), (1, 4), \dots, (2, 2), (2, 5), \dots\}$. \square

Tvrzení 6.1. Mějme funkci $f : A \rightarrow B$. Pak její inverzní relace f^{-1} je

- a) **parciální funkce** právě když f je **prostá**, \square
- b) **funkce** právě když f je **bijektivní**.

Důkaz vyplývá přímo z definic funkce a inverze relace. \square

Definice 6.2. Složení (kompozice) relací R a S .

Nechť $R \subseteq A \times B$ a $S \subseteq B \times C$ jsou binární relace. **Složení** relací R a S (v **tomto pořadí!**) je relace $S \circ R \subseteq A \times C$ definovaná takto:

$$S \circ R = \{(a, c) \mid \text{existuje } b \in B \text{ takové, že } (a, b) \in R, (b, c) \in S\} \square$$

Složení relací čteme „ R složeno s S “ nebo (pozor na pořadí!) „ S po R “. \square

Příklady skládání relací.

- Je-li

$$* A = \{a, b\}, \quad B = \{1, 2\}, \quad C = \{X\},$$

$$* R = \{(a, 1), (b, 1), (b, 2)\}, \quad S = \{(1, X)\},$$

pak složením vznikne relace

$$* S \circ R = \{(a, X), (b, X)\}. \quad \square$$

- Složením funkcí $h(x) = x^2$ a $f(x) = x + 1$ na \mathbb{R} vznikne funkce

$$f \circ h(x) = f(h(x)) = x^2 + 1. \quad \square$$

- Složením těchto funkcí „naopak“ ale vznikne funkce $h \circ f(x) = h(f(x)) = (x+1)^2$.

Poznámka: Nepříjemné je, že v některých oblastech matematiky (například v algebře při skládání zobrazení) se setkáme s **právě opačným** zápisem skládání, kdy se místo $S \circ R$ píše $R \cdot S$ nebo jen RS .

6.3 Skládání relací „v praxi“

Příklad 6.3. *Skládání v relační databázi studentů, jejich předmětů a fakult.*

Mějme dvě binární relace – jednu R přiřazující studentům MU kódy jejich zapsaných předmětů, druhou S přiřazující kódy předmětů jejich mateřským fakultám.

R :

student (učo)	předmět (kód)
121334	MA010
133935	M4135
133935	IA102
155878	M1050
155878	IB000

S :

předmět (kód)	fakulta MU
MA010	FI
IB000	FI
IA102	FI
M1050	PřF
M4135	PřF

Jak z těchto „tabulkových“ relací zjistíme, kteří studenti mají **zapsané předměty na kterých fakultách** (třeba na FI)? □

Jedná se jednoduše o **složení relací** $S \circ R$. V našem příkladě třeba:

$S \circ R$:

student (učo)	fakulta MU
121334	FI
133935	FI
133935	PřF
155878	FI
155878	PřF

Zobecněné skládání relací

Fakt (skládání relací vyšší arity): Mějme relace $T \subseteq K_1 \times K_2 \times \dots \times K_k$ a $U \subseteq L_1 \times L_2 \times \dots \times L_\ell$, přičemž pro nějaké $m < \min(k, \ell)$ platí $L_1 = K_{k-m+1}, L_2 = K_{k-m+2}, \dots, L_m = K_k$. \square Pak relaci T lze *složit* s relací U na zvolených m složkách L_1, \dots, L_m („překrytí“) s použitím Definice 6.2 takto:

- Položme $A = K_1 \times \dots \times K_{k-m}$, $B = L_1 \times \dots \times L_m$ a $C = L_{m+1} \times \dots \times L_\ell$.
- Příslušné relace pak jsou
 - * $R = \{(\vec{a}, \vec{b}) \in A \times B \mid (a_1, \dots, a_{k-m}, b_1, \dots, b_m) \in T\}$ a
 - * $S = \{(\vec{b}, \vec{c}) \in B \times C \mid (b_1, \dots, b_m, c_{m+1}, \dots, c_\ell) \in U\}$. \square
- Nakonec přirozeně položme $U \circ_m T \simeq S \circ R$, takže vyjde $U \circ_m T = \{(\vec{a}, \vec{c}) \mid \text{ex. } \vec{b} \in B, \text{ že } (a_1, \dots, a_{k-m}, b_1, \dots, b_m) \in T \text{ a } (b_1, \dots, b_m, c_{m+1}, \dots, c_\ell) \in U\}$.

Schematicky pro snazší orientaci:

$$\begin{array}{l}
 T \subseteq \boxed{K_1 \times \dots \times K_{k-m}} \times \boxed{K_{k-m+1} \times \dots \times K_k} \\
 U \subseteq \underbrace{\quad \quad \quad}_{L_1 \times \dots \times L_m} \times L_{m+1} \times \dots \times L_\ell \\
 U \circ_m T \subseteq \underbrace{\boxed{K_1 \times \dots \times K_{k-m}}}_A \times \underbrace{\quad \quad \quad}_B \times \underbrace{\boxed{L_{m+1} \times \dots \times L_\ell}}_C
 \end{array}$$

Příklad 6.4. Skládání v relační databázi pasažérů a letů u leteckých společností.

Podívejme se na příklad hypotetické rezervace letů pro cestující, relace T . Jak známo (tzv. codeshare), letecké společnosti si mezi sebou „dělí“ místa v letadlech, takže různé lety (podle kódů) jsou ve skutečnosti realizovány stejným letadlem jedné ze společností. To zase ukazuje relace U .

T :

pasažér	datum	let
Petr	5.11.	OK535
Pavel	6.11.	OK535
Jan	5.11.	AF2378
Josef	5.11.	DL5457
Alena	6.11.	AF2378

U :

datum	let	letadlo
5.11.	OK535	ČSA
5.11.	AF2378	ČSA
5.11.	DL5457	ČSA
6.11.	OK535	AirFrance
6.11.	AF2378	AirFrance

Ptáme-li se nyní, setkají se Petr a Josef na palubě stejného letadla? Případně, čím letadlo to bude? Odpovědi nám dá zase složení relací $U \circ_2 T$, jak je posáno výše.

$U \circ_2 T$:

pasažér	letadlo
Petr	ČSA
Josef	ČSA
...	...

Zkuste se zamyslet, lze tyto dvě relace skládat ještě jinak? Co by pak bylo významem? □

6.4 Skládání funkcí, permutace

Fakt: Mějme zobrazení (funkce) $f : A \rightarrow B$ a $g : B \rightarrow C$. Pak jejich *složení* $(g \circ f) : A \rightarrow C$ definované

$$(g \circ f)(x) = g(f(x)). \square$$

- Jak například na běžné kalkulačce vypočteme hodnotu funkce $\sin^2 x$? \square
Složíme (v tomto pořadí) „elementární“ funkce $f(x) = \sin x$ a $g(x) = x^2$. \square
- Jak bychom na „elementární“ funkce rozložili aritmetický výraz $2 \log(x^2 + 1)$? \square
Ve správném pořadí složíme funkce $f_1(x) = x^2$, $f_2(x) = x + 1$, $f_3(x) = \log x$ a $f_4(x) = 2x$. \square
- A jak bychom obdobně vyjádřili složením funkcí aritmetický výraz $\sin x + \cos x$?
Opět je odpověď přímočará, vezmeme „elementární“ funkce $g_1(x) = \sin x$ a $g_2(x) = \cos x$, a pak je „složíme“ další funkcí $h(x, y) = x + y$. \square
Vidíme však, že takto pojaté „skládání“ už nezapadá hladce do našeho formalismu skládání relací.

Skládání permutací

Definice: Necht' *permutace* π množiny $\{1, 2, \dots, n\}$ je určena seřazením jejích prvků (p_1, \dots, p_n) . Pak π je zároveň *bijektivním zobrazením* $\{1, \dots, n\} \rightarrow \{1, \dots, n\}$ definovaným předpisem $\pi(i) = p_i$. \square

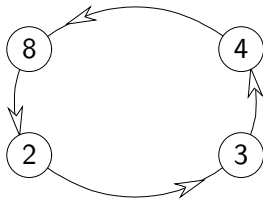
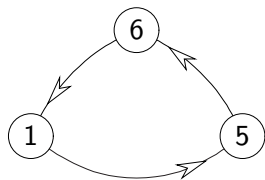
Tudíž lze permutace *skládat jako relace* podle Definice 6.2. \square

Poznámka: Všechny permutace množiny $\{1, 2, \dots, n\}$ spolu s operací skládání tvoří grupu, zvanou symetrická grupa S_n .

Permutační grupy (podgrupy symetrické grupy) jsou velice důležité v algebře, neboť každá grupa je vlastně isomorfní některé permutační grupě. \square

Příkladem permutace vyskytující se v programátorské praxi je třeba zobrazení $i \mapsto (i+1) \bmod n$ ("inkrement"). \square Často se třeba lze setkat (aniž si to mnohdy uvědomujeme) s permutacemi při indexaci prvků polí.

V kontextu pohledu na funkce a jejich skládání coby relací si zavedeme jiný, názornější, způsob zápisu permutací – pomocí jejich **cyklů**.

Definice: Necht' π je permutace na množině A . **Cyklem** v π rozumíme posloupnost $\langle a_1, a_2, \dots, a_k \rangle$ různých prvků A takovou, že $\pi(a_i) = a_{i+1}$ pro $i = 1, 2, \dots, k - 1$ a $\pi(a_k) = a_1$. □

Jak název napovídá, v zápise cyklu $\langle a_1, a_2, \dots, a_k \rangle$ není důležité, kterým prvkem začneme, ale jen dodržení cyklického pořadí. Cyklus v permutaci může mít i jen jeden prvek (zobrazený na sebe).

Například permutace $(5, 3, 4, 8, 6, 1, 7, 2)$ je zakreslena svými cykly výše.

Věta 6.5. Každou permutaci π na konečné množině A lze zapsat jako složení cyklů na disjunktních podmnožinách (rozkladu) A . \square

Důkaz: Vezmeme libovolný prvek $a_1 \in A$ a iterujeme zobrazení $a_2 = \pi(a_1)$, $a_3 = \pi(a_2)$, atd., až se dostaneme „zpět“ k $a_{k+1} = \pi(a_k) = a_1$. Proč tento proces skončí? Protože A je konečná a tudíž ke zopakování některého prvku a_{k+1} musí dojít. Nadto je π prostá, a proto nemůže nastat $\pi(a_k) = a_j$ pro $j > 1$. Takto získáme první cyklus $\langle a_1, \dots, a_k \rangle$. \square

Induktivně pokračujeme s hledáním dalších cyklů ve zbylé množině $A \setminus \{a_1, \dots, a_k\}$, dokud nezůstane prázdná. \square

Značení permutací cykly: Necht' se permutace π podle Věty 6.5 skládá z cyklů $\langle a_1, \dots, a_k \rangle$, $\langle b_1, \dots, b_l \rangle$ až třeba $\langle z_1, \dots, z_m \rangle$. Pak zapíšeme

$$\pi = (\langle a_1, \dots, a_k \rangle \langle b_1, \dots, b_l \rangle \dots \langle z_1, \dots, z_m \rangle) \square.$$

Primitivní pseudonáhodné generátory v počítačích iterují z náhodného počátku permutací danou vztahem $i \mapsto (i + p) \bmod q$. Je pochopitelné, že tato permutace nesmí obsahovat krátké cykly, lépe řečeno, měla by se skládat z jediného (dlouhého) cyklu.

Příklad 6.6. Ukázka skládání permutací daných svými cykly.

Vezměme 7-prvkovou permutaci $(5, 3, 4, 2, 6, 1, 7)$. Ta se rozkládá na tři cykly $\langle 1, 5, 6 \rangle$, $\langle 2, 3, 4 \rangle$ a $\langle 7 \rangle$. Jiná permutace $(3, 4, 5, 6, 7, 1, 2)$ se skládá z jediného cyklu $\langle 1, 3, 5, 7, 2, 4, 6 \rangle$. \square

Nyní určíme složení těchto dvou permutací (zápisem cykly):

$$(\langle 1, 5, 6 \rangle \langle 2, 3, 4 \rangle \langle 7 \rangle) \circ (\langle 1, 3, 5, 7, 2, 4, 6 \rangle) = (\langle 1, 4 \rangle \langle 2 \rangle \langle 3, 6, 5, 7 \rangle)$$

(Nezapomínejme, že první se ve složení aplikuje pravá permutace!) \square

Postup skládání jsme použili následovný:

- 1 se zobrazí v permutaci vpravo na 3 a pak vlevo na 4. \square
- Následně 4 se zobrazí na 6 a pak na 1. Tím „uzavřeme“ první cyklus $\langle 1, 4 \rangle$. \square
- Dále se 2 zobrazí na 4 a pak hned zpět na 2, tj. má samostatný cyklus. \square
- Zbylý cyklus $\langle 3, 6, 5, 7 \rangle$ určíme analogicky. \square

6.5 Induktivní definice množin a funkcí

Přímým zobecněním rekurentních definic je následující koncept.

Definice 6.7. Induktivní definice množiny.

Jedná se obecně o popis (nějaké) množiny M v následujícím tvaru:

- Je dáno několik pevných (*bázických*) prvků $a_1, a_2, \dots, a_k \in M$. \square
- Je dán soubor *induktivních pravidel* typu

Jsou-li (libovolné prvky) $x_1, \dots, x_\ell \in M$, pak také $y \in M$.

V tomto případě je y typicky funkcí $y = f_i(x_1, \dots, x_\ell)$. \square

Pak naše *induktivně definovaná množina* M je určena jako nejmenší (inkluzí) množina vyhovující těmto pravidlům.

Vidíte podobnost této definice s uzávěrem relace? (Věta 5.8.) \square

Pro nejbližší příklad induktivní definice se obrátíme na množinu všech přirozených čísel.

- $0 \in \mathbb{N}$
- Je-li $i \in \mathbb{N}$, pak také $i + 1 \in \mathbb{N}$.

Pro každé $y \in \mathbb{N}$ můžeme definovat jinou množinu $M_y \subseteq \mathbb{N}$ induktivně takto:

- $y \in M_y$.
- Jestliže $x \in M_y$ a $x + 1$ je liché, pak $x + 2 \in M_y$.

Pak například $M_3 = \{3\}$, nebo $M_4 = \{4 + 2i \mid i \in \mathbb{N}\}$. \square

Definice: Řekneme, že daná induktivní definice množiny M je *jednoznačná*, právě když každý prvek M lze odvodit z bázeických prvků pomocí induktivních pravidel právě *jedním způsobem*. \square

Definujme množinu $M \subseteq \mathbb{N}$ induktivně takto:

- $2, 3 \in M$.
- Jestliže $x, y \in M$ a $x \leq y$, pak také $x^2 + y^2$ a $x \cdot y$ jsou prvky M .

Proč tato induktivní definice není jednoznačná? \square Například číslo $8 \in M$ lze odvodit způsobem $8 = 2 \cdot (2 \cdot 2)$, ale zároveň zcela jinak $8 = 2^2 + 2^2$.

V čem tedy spočívá důležitost jednoznačných induktivních definic množin?

Definice 6.8. Induktivní definice funkce z induktivní množiny.

Nechť množina M je dána **jednoznačnou** induktivní definicí. Pak říkáme, že funkce $\mathcal{F} : M \rightarrow X$ je definována **induktivně** (vzhledem k induktivní definici M), pokud je řečeno:

- Pro každý z bázeckých prvků $a_1, a_2, \dots, a_k \in M$ je určeno $\mathcal{F}(a_i) = c_i$. \square
- Pro každé induktivní pravidlo typu

“Jsou-li (libovolné prvky) $x_1, \dots, x_\ell \in M$, pak také $f(x_1, \dots, x_\ell) \in M$ ”

je definováno

$\mathcal{F}(f(x_1, \dots, x_\ell))$ na základě hodnot $\mathcal{F}(x_1), \dots, \mathcal{F}(x_\ell)$. \square

Pro příklad se podívejme třeba do manuálu unixového příkazu `test` `EXPRESSION`:

`EXPRESSION` is true or false and sets exit status. It is one of:

<code>! EXPRESSION</code>	<code>EXPRESSION</code> is false
<code>EXPRESSION1 -a EXPRESSION2</code>	both <code>EXPRESSION1</code> and <code>EXPRESSION2</code> are true
<code>EXPRESSION1 -o EXPRESSION2</code>	either <code>EXPRESSION1</code> or <code>EXPRESSION2</code> is true
<code>[-n] STRING</code>	the length of <code>STRING</code> is nonzero
<code>STRING1 = STRING2</code>	the strings are equal

.....

Induktivní definice se „strukturální“ indukcí

Příklad 6.9. Jednoduché aritmetické výrazy

Nechť (abeceda) $\Sigma = \{0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, \odot, \oplus, (,)\}$. Definujme množinu *jednoduchých výrazů* $SExp \subseteq \Sigma^*$ induktivně takto:

- Dekadický zápis každého přirozeného čísla n je prvek $SExp$.
- Jestliže $x, y \in SExp$, pak také $(x) \odot (y)$ a $(x) \oplus (y)$ jsou prvky $SExp$. \square

(Jak vidíme, díky „závorkování“ je tato induktivní definice **jednoznačná**.)

Pro „vyhodnocení“ výrazu pak definujme funkci $Val : SExp \rightarrow \mathbb{N}$ **induktivně**:

- Bázické prvky: $Val(n) = n$, kde n je dekadický zápis přirozeného čísla n . \square
- První induktivní pravidlo: $Val((x) \oplus (y)) = Val(x) + Val(y)$.
- Druhé induktivní pravidlo: $Val((x) \odot (y)) = Val(x) \cdot Val(y)$. \square

(Tímto způsobem jsme našim výrazům vlastně přiřadili jejich „význam“, sémantiku.) \square

Příklad 6.10. Důkaz správnosti přiřazeného „významu“ $Val : SExp \rightarrow \mathbb{N}$.

Věta. Pro každý výraz $s \in SExp$ je hodnota $Val(s)$ číselně rovna výsledku vyhodnocení výrazu s podle běžných zvyklostí aritmetiky. \square

Matematickou **indukcí**: Na rozdíl od dříve probíraných příkladů zde nevidíme žádný celočíselný „parametr n “, a proto si jej budeme muset nejprve definovat. \square

Naši indukci tedy povedeme podle „délky ℓ odvození výrazu s “ definované jako **počet aplikací induktivních pravidel** potřebných k odvození $s \in SExp$.

Takto aplikované matematické indukci se často říká **strukturální indukce**. \square

Důkaz: V **bázi indukce** ověříme vyhodnocení bázeckých prvků, což jsou zde dekadické zápisy přirozených čísel. Platí $Val(n) = n$, což skutečně odpovídá zvyklostem aritmetiky. \square

V **indukčním kroku** se podíváme na vyhodnocení $Val((x) \oplus (y)) = Val(x) + Val(y)$. Podle běžných zvyklostí aritmetiky by hodnota $Val((x) \oplus (y))$ měla být rovna **součtu** vyhodnocení **výrazu** x , což je podle indukčního předpokladu rovno $Val(x)$ (x má zřejmě kratší délku odvození), a vyhodnocení **výrazu** y , což je podle indukčního předpokladu rovno $Val(y)$. Takže skutečně $Val((x) \oplus (y)) = Val(x) + Val(y)$. Druhé pravidlo $Val((x) \odot (y))$ se dořeší analogicky. \square